

Wojciech Jaworski

Sosnowiec

Legalne organizacje społeczne w powiatach garwolińskim i łukowskim do 1914 roku

Cesarz Aleksander II wydając ukazy o uwłaszczeniu chłopów w Królestwie Polskim w 1864 r. zakończył proces uzyskiwania przez nich pełni praw. Stali się oni podmiotem życia społecznego obok pozostałych warstw. Do połowy XIX w. w miastach, osadach i wsiach życie społeczne koncentrowało się ono wokół parafii kościołów chrześcijańskich i okręgów bożniczych. Realizowały one nie tylko cele religijne, ale także dobroczynne, oświatowe i kulturalne. Tylko rzemieślnicy należeli tradycyjnie do cechów, które obok funkcji organu samorządu zawodowego, wypełniały cele samopomocowe, charytatywne, towarzyskie i kulturalne. Zostały one w artykule pominięte. Jedynie w Warszawie, niektórych miastach gubernialnych i powiatowych oraz miastach Łódzkiego Okręgu Przemysłowego powstały w pierwszej połowie XIX w. towarzystwa dobroczynne i lekarskie, resursy oraz stowarzyszenia strzeleckie¹.

Stały wzrost liczby ludności oraz podnoszenie się poziomów jej dochodów i wykształcenia spowodował w Kongresówce w drugiej połowie XIX w. upadek podstawowych struktur kościołów i związków wyznaniowych jako głównych ośrodków życia społecznego, szczególnie w osadach i miastach. Powstawały różnego typu organizacje społeczne, co było uwarunkowane także poszerzaniem się zasięgu społecznego zjawiska "czasu wolnego". Wcześniej dostępny był on głównie warstwom wyższemu, a wówczas stopniowo obejmował warstwy średnie i następnie niższe.

Po upadku powstania styczniowego administracja państwowa prowadziła wobec prób tworzenia organizacji społecznych w Królestwie Polskim politykę ograniczania. Została ona wzmocniona w okresie reakcyjnych rządów cesarza Aleksandra III (1881-1894). W pierwszym okresie panowania Mikołaja II (1894-1905) władze

¹ W. Jaworski, *Przemiany legalnego życia społecznego w Królestwie Polskim w latach 1864-1914*, Sosnowiec 2006, s. 19-68.

państwowe wprowadziły regulowanie legalizacji i zasad działalności formalnych struktur życia społecznego. Prawo legalizacji organizacji społecznych należało pierwotnie do cesarza, który upoważniał niekiedy jednorazowo w tym zakresie wybranych wyższych urzędników państwowych. Początkowo przy zatwierdzaniu ich statutów stosowano zasadę precedensu, zastępowaną stopniowo przez statuty wzorcowe dla poszczególnych typów organizacji opracowane przez urzędy centralne. Cesarz przekazywał kolejno uprawnienia legalizacji właściwym ministrom, głównie spraw wewnętrznych. Do początku panowania Mikołaja II statuty wzorcowe były rzadko wykorzystywane. Po 1896 r. zmieniono w większości dawne i wprowadzono nowe statuty wzorcowe. Jednocześnie z prawa zatwierdzania poszczególnych typów organizacji społecznych rezygnowały urzędy centralne Cesarstwa Rosyjskiego na rzecz właściwych gubernatorów.

Wydany w następstwie wybuchu rewolucji manifest Mikołaja II z 17/30 października 1905 r. zapowiedział między innymi liberalizację życia społeczno-politycznego w Cesarstwie Rosyjskim, a tymczasowe przepisy o stowarzyszeniach i związkach z 4/17 marca 1906 r. ułatwiły zakładanie i funkcjonowanie organizacji społecznych. Przepisy te regulowały zasady legalizacji i działalności wszelkiego typu stowarzyszeń z wyjątkiem religijnych oraz prowadzących dochodową działalność gospodarczą. Prawo legalizacji organizacji przekazano powstałym na ich podstawie urzędom gubernialnym do spraw stowarzyszeń i związków. Istniała możliwość przyjęcia do wiadomości przez urząd faktu powstania organizacji lub zatwierdzenie statutu co nadawało jej osobowość prawną.

W wyniku reformy administracyjnej Królestwa Polskiego z 1867 r. dotychczasowy powiat (obwód) łukowski podzielono na dwa nowe. Z części zachodniej byłego powiatu utworzono garwoliński, a wschodniej - łukowski, oba w nowo powstałej guberni siedleckiej. W 1912 r. utworzono i wyodrębniono z Kongresówki gubernię chełmską oraz zlikwidowano siedlecką. Oba powiaty zostały włączone do guberni lubelskiej, której granice zostały wówczas zmienione. Zasięg terytorialny artykułu pokrywa się z granicami powiatów z lat 1867-1915. Pod względem społeczno-ekonomicznym miały one charakter rolniczy. Liczba majątków ziemskich należała w obu powiatach do średnich w Królestwie Kongresowym. Nieliczne były zakłady przemysłowe, związane głównie z przetwórstwem płodów rolnych i produktów hodowli zwierząt. Były to: browary, garbarnie, gorzelnie, mydlarnie, młyny, olejarnie oraz fabryki octu i świec, a także cegielnie, huty szkła i tartaki. W latach 1867-1905 zbudowano na terenie powiatów 3 linie kolejowe, które przyczyniły się do pewnego ożywienia gospodarczego. W granicach powiatu garwolińskiego w drugiej połowie XIX w. istniały 2 miasta - Garwolin i Żelechów. Dawne miasta: Łaskarzew, Maciejowice, Osieck, Parysów, Ryki i Stężyca przekształcono w 1870 r. w osady. Osada targową były Sobienie Jeziory. Na obszarze powiatu łukowskiego było tylko 1 miasto - Łuków. Dawne miasta: Adamów, Kock, Łysobyki (od 1964 r. Jeziorzany), Serokomla i Stoczek (Łukowski) także w 1870 r. zmieniono w osady. Stolicy powiatów pełniły funkcje administracyjne i handlowo-usługowe. Żelechów i osady były ośrodkami o lokalnym znaczeniu handlowym i rzemieślniczym.

Najliczniejszą warstwą społeczną wśród mieszkańców powiatów garwolińskiego i łukowskiego stanowili chłopcy, ale stosunkowo wielu było także robotników rolnych. Kupcy i rzemieślnicy koncentrowali się w miastach i osadach. Nielicznymi warstwami byli ziemianie oraz robotnicy pracujący w fabrykach i zakładach rzemieślniczych. W stolicach powiatów, z uwagi na ich charakter, mieszkali urzędnicy państwowi i osoby wykonujące wolne zawody. Pod względem etniczno-narodowym wśród ludności obu powiatów dominowali Polacy wyznania rzymskokatolickiego (85 %), którzy w większości mieszkali we wsiach. Drugą co do liczebności grupą byli Żydzi (13 %). Wyznawcy judaizmu skupiali się w miastach i osadach, stanowiąc w Łukowie i Żelechowie oraz Kocku, Maciejowicach i Rykach większość ich mieszkańców. Nieliczni byli ewangelicy i prawosławni (łącznie 2 %). W stolicach obu powiatów skupiała się mała grupa Rosjan, związana z administracją państwową

Podstawę źródłową do dziejów organizacji społecznych w powiatach garwolińskim i łukowskim w drugiej połowie XIX w. stanowią archiwalia proveniencji państwowej. Akta dotyczące organizacji społecznych w guberni siedleckiej zostały uporządkowane niezgodnie z zasadami archiwistyki. Włączono je głównie niezależnie od sposobu, miejsca i czasu wytworzenia do zespołów archiwalnych byłych Urzędów Gubernialnych do spraw Stowarzyszeń i Związków w Siedlcach oraz Rządu Gubernialnego Lubelskiego i Kancelarii Gubernatora Lubelskiego, które w latach 1912-1913 wypełniały obowiązki zlikwidowanej siedleckiej. W Archiwum Państwowym w Lublinie są przechowywane zespoły: *Siedlecki Gubernialny Urząd do spraw Stowarzyszeń (1906-1912)*, *Rząd Gubernialny Lubelski - Wydział Administracyjny - Referat I inspektorsko-nadzorczy (1867-1915)* i *Kancelaria Gubernatora Lubelskiego (1867-1917)*. Stan zachowania zespołów jest dobry. Ich uzupełnieniem są szczerkowo zachowany zespół *Kancelaria Generał-Gubernatora Warszawskiego (1874-1917)* przechowywany w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie oraz dobrze *Warszawski Gubernialny Urząd do spraw Stowarzyszeń (1906-1917)* w Archiwum Państwowym w Warszawie. Pierwszy urząd pośredniczył w wymianie korespondencji między gubernatorami a urzędami centralnymi Cesarstwa Rosyjskiego, a także nadzorował działalność organizacji społecznych, szczególnie do 1905 r. W drugim urzędzie legalizowano działalność stowarzyszeń z siedzibą w Warszawie, w tym o zasięgu ogólnokrajowym².

Legalne organizacje społeczne działające w powiatach garwolińskim i łukowskim do wybuchu I wojny światowej zostały ukazane w ograniczonym zakresie. Dzieje społeczne w drugiej połowie XIX w. ukazali: Garwolina - Romuald Turkow-

² Źródła archiwalne zgromadzono z środków finansowych Komitetu Badań Naukowych w ramach projektu „Przemiany legalnego życia społecznego w Królestwie Polskim w latach 1864-1914” realizowanego w latach 1999-2002, grant nr 1 H01G 035 17. Wobec obowiązywania w Królestwie Kongresowym od 1867 r. kalendarza juliańskiego zastosowano podwójną datację, uwzględniając kalendarz gregoriański. Występujące nazwy miejscowości mają obecne brzmienie.

ski³, Łukowa - Jan Stanisław Majewski⁴, Ryszard Orłowski i Józef Ryszard Szaflik⁵, Adamowa - J. S. Majewski⁶, Kocka - Henryk Mierzwiński⁷, Osiecka - Bogdan Strzeżysz⁸, Serokomla - Mieczysław Wojecki⁹, Stężycy - Klemens Kurzyp¹⁰ oraz Stoczek Łukowski - Adam Budzyński i Józef Filipczuk¹¹.

Stowarzyszenia działające w Garwolinie przedstawił Zbigniew Gnat-Wieteska¹². Ochotnicze towarzystwa pożarne w obu powiatach wzmiankowali Arkadiusz Kołodziejczyk¹³ i Tadeusz Olejnik¹⁴, a dzieje poszczególnych omówili w Garwolinie - Z. Gnat-Wieteska¹⁵, Łukowie - Aneta Paskudzka¹⁶ i Rykach - Grzegorz Pielucha i Krystian Pielacha¹⁷. Historię spółdzielni spóżywców w Rykach ukazała Irena Kasproicz¹⁸, towarzystwa pożyczkowo-oszczędnościowego w Żelechowie - autor anonimowy¹⁹, a w Kocku - H. Mierzwiński²⁰.

Imigracyjny charakter Rosjan wpłynął na ich aktywność społeczną. Poczucie obcości w nowym miejscu osiedlenia i często brak oparcia w rodzinach, skłaniał do tworzenia organizacji społecznych. Pomocą służyły im kasy pożyczkowo-zapomogowe pracowników administracji państwowej. Obok gromadzenia składek członkowskich i udzielania niskoprocentowanych kredytów ich statuty przewidywały możliwość w szczególnych wypadkach wypłacania zapomóg. Ich celem nie było osiąganie zysków, ale głównie zapewnienie dostępu do tanich pożyczek. Statut Kasy Pożyczkowo-Oszczędnościowej Urzędników Pracujących w Instytucjach Państwowych w Łukowie zatwierdził minister spraw wewnętrznych w 1884 r.²¹

³ R. Turkowski, *Garwolin i okolica w latach 1867-1939*, [w:] *Garwolin. Dzieje miasta i okolicy*, red. E. Markowska, Warszawa 1980.

⁴ J. S. Majewski, *Łuków. Miasto powiatowe w woj. lubelskim. Monografia*, Łuków 1930.

⁵ R. Orłowski, J. R. Szaflik, *Dzieje miasta Łukowa*, Lublin 1962.

⁶ J. S. Majewski, *Adamów i okolica. Szkic monograficzny rodzinnych stron Henryka Sienkiewicza*, Łuków 1929.

⁷ H. Mierzwiński, *Dzieje Kocka do roku 1939*, Warszawa 1990.

⁸ B. Strzeżysz, *Dzieje Osiecka*, Osieck 2014.

⁹ M. Wojecki, *Z przeszłości Serokomli i okolic*, Zielona Góra 2008.

¹⁰ K. Kurzyp, *Stężycza nad Wisłą*, Stężycza 1989.

¹¹ A. Budzyński, J. Filipczuk, *Stoczek Łukowski. Z dziejów miasta*, Stoczek Łukowski 1996.

¹² Z. Gnat-Wieteska, *Organizacje społeczne i kulturalne w Garwolinie*, [w:] *Garwolin...*

¹³ A. Kołodziejczyk, *Pierwszy okres działalności ochotniczych straży ogniowych na terenie Południowego Podlasia i Wschodniego Mazowsza (do 1918 roku)*, [w:] *Ochotnicze Straże Pożarne Południowego Podlasia i Wschodniego Mazowsza. Dzieje i terażniejszość*, red. R. Dmowski, A. Kołodziejczyk i Z. Todorski, Warszawa-Siedlce 2007.

¹⁴ T. Olejnik, *Towarzystwa ochotniczych straży ogniowych w Królestwie Polskim*, Warszawa 1996.

¹⁵ Z. Gnat-Wieteska, *Dzieje Ochotniczej Straży Pożarnej w Garwolinie*, Pruszków 2010.

¹⁶ A. Paskudzka, *Straż Ogniowa Ochotnicza w Łukowie w latach 1914-1918*, [w:] *Strażacy Podlasia w walce o niepodległość w 1918 roku. 80 lat Ochotniczej Straży Pożarnej w Kotuniu*, red. A. Kołodziejczyk i Z. Tokarski, Siedlce 1999.

¹⁷ G. Pielacha, K. Pielacha, *100 lat Ochotniczej Straży Pożarnej w Rykach (1911-2011)*, Ryki 2011.

¹⁸ I. Kasproicz, *Pięćdziesiąt lat GS w Rykach*, Warszawa 1958.

¹⁹ *Dwudziestopięciolecie Kasy Spółdzielczej Spółdzielni z Odpowiedzialnością Nieograniczoną w Żelechowie (województwo lubelskie) 1902-1927*, b.m.w. 1928.

²⁰ H. Mierzwiński, *Dzieje Spółdzielni Oszczędnościowo-Pożyczkowej w Kocku (1908-2003)*, [w:] *Pomoc czy przeszkoda? Rola tradycji w odbudowie polskiej spółdzielczości*, red. Z. Chyra-Rolicz, Siedlce 2004.

²¹ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej: AGAD), Kancelaria General-Gubernatora Warszawskiego (dalej: KGGW), sygn. 2803.

W 1881 r. mieszczenie polscy doprowadzili do utworzenia Ochotniczego Towarzystwa Pożarnego w Garwolinie. Podstawa prawna organizacji została oparta o statut straży kaliskiej zatwierdzony 3/15 lipca 1877 r. przez generał-gubernatora warszawskiego. Wyróżniał on wśród członków rzeczywistych (ochotników) biorących udział w gaszeniu pożarów oraz honorowych (wspierających) wnoszonych jedynie składki roczne. Organami towarzystwa były wykonawcza rada oraz zwyczajne i nadzwyczajne zebrania członków. Obligatoryjnie każdorazowo przewodniczącym zgromadzenia członków był burmistrz miasta, a w skład rady wchodził burmistrz i naczelnik straży ziemskiej. Udział przedstawicieli administracji państwowej wynikał głównie z faktu, że organizacje tego typu działały nie na rzecz swoich członków lecz realizowały zadania publiczne. W 1882 r. do straży garwolińskiej należało 95 ochotników i 38 wspierających, a w 1886 r. odpowiednio 67 i 37²².

W latach 1881-1882 mieszczenie polscy starali się o założenie ochotniczej straży ogniowej w Łukowie, co spotkało się z odmową generał gubernatora warszawskiego. Dopiero 26 kwietnia/9 maja 1894 r. nastąpiło zatwierdzenie statutu Ochotniczego Towarzystwa Pożarnego w Łukowie w oparciu o wzorcowy z 11/23 lutego 1882 r. Nieznacznie różnił się on od statutu straży kaliskiej z 1877 r. W 1900 r. straż łukowska skupiała 100 członków czynnych i 127 wspierających, a w 1909 r. odpowiednio 121 i 31²³.

Nowy statut wzorcowy dla ochotniczych towarzystw pożarnych w Królestwie Polskim zatwierdził 12/24 grudnia 1898 r. minister spraw wewnętrznych. Prawo rejestracji statutów należało do właściwych gubernatorów. Straże mogły powstawać tylko w miastach i osadach. Wyróżniano cztery kategorie ich członków: ochotnicy, rzeczywisci, wspierający i honorowi. Ochotnicy nie wnosili składek członkowskich, a uczestniczyli czynnie w ćwiczeniach i gaszeniu pożarów. Członkowie rzeczywisci wpłacali roczne składki oraz mogli brać udział w szkoleniu i akcjach ratowniczych. Członkowie wspierający wnosili tylko sumy niższe od wysokości składek rocznych. Członkowie honorowi byli wybierani dożywotnio przez ogólne zebranie za szczególne zasługi dla towarzystwa. Prawa wyborcze posiadali tylko członkowie rzeczywisci i honorowi, a także mogli je otrzymać przedstawiciele ochotników i członków wspierających. Najważniejszym organem organizacji było ogólne zebranie członków posiadających prawa wyborcze. Przewodniczył mu burmistrz lub wójt. Organem wykonawczym był wybieralny zarząd. Na jego czele stał prezes, a w skład wchodził także naczelnik straży i zarządca majątku towarzystwa. Członkiem stałym zarządu był burmistrz. Organizacje zakładane w miastach i osadach pełniły bowiem funkcje publiczne o dużym znaczeniu. Językiem oficjalnym towarzystwa był rosyjski, a polski miał charakter nieoficjalny²⁴.

W 1900 r. nastąpiła rejestracja nowego statutu Ochotniczego Towarzystwa Pożarnego w Garwolinie zgodnie ze wzorcowym z 1898 r.²⁵ Z inicjatywy mieszczan

²² Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej: APL), Kancelaria Gubernatora Lubelskiego (dalej: KGL), sygn. 1914:31/st. II; Z. Gnat-Wieteska, *Dzieje...*, s. 5-9; T. Olejnik, *Towarzystwa...*, s. 218-221, 263-264.

²³ AGAD, KGGW, sygn. 2803; T. Olejnik, *Towarzystwa...*, s. 222-225, 288; A. Paskudzka, *Straż...*, s. 33-34.

²⁴ T. Olejnik, *Towarzystwa...*, s. 225-237.

²⁵ AGAD, KGGW, sygn. 2803; Z. Gnat-Wieteska, *Dzieje...*, s. 9-13.

polskich pod przywództwem lekarza Antoniego Michałowskiego 29 stycznia/11 lutego 1904 r. zatwierdzono statut Ochotniczego Towarzystwa Pożarnego w Żelechowie²⁶. Straż w Łukowie w 1899 r., a w Garwolinie w 1902 r. stały się członkami Cesarско-Rosyjskiego Towarzystwa Pożarniczego, od którego otrzymywały wsparcie materialne i organizacyjno-prawne.

Celem spółdzielni spożywców było prowadzenie sklepów, które miały sprzedawać dobrej jakości towary spożywcze i podstawowego użytku po umiarkowanych cenach. Ich członkowie posiadali udziały i uczestniczyli w podziale zysków. Świadomość władz o wzroście zainteresowania społecznego zakładaniem stowarzyszeń spożywców, spowodowała zatwierdzenie przez ministra spraw wewnętrznych 13/25 maja 1897 r. ich statutu wzorcowego dla Cesarstwa Rosyjskiego. Organami spółdzielni były zebranie ogólne członków oraz pochodzące z wyborów wykonawczy zarząd i kontrolna komisja rewizyjna. Prawo legalizacji minister pozostawił jednak w swojej gestii. Dnia 28 lutego/12 marca 1898 r. rozciągnął on obowiązwanie statutu na Królestwo Polskie. Wobec zwiększającej się liczby podań 5/18 maja 1904 r. minister przekazał prawo zatwierdzania statutów tego rodzaju spółdzielni właściwym gubernatorom²⁷.

Prawdopodobnie z inicjatywy dyrekcji miejscowej huty szkła doprowadzono do zatwierdzenia 31 maja/13 czerwca 1903 r. Stowarzyszenia Spożywców we wsi Czechy (powiat garwoliński)²⁸.

Szybki postęp naukowo-techniczny i technologiczny w połowie XIX w. wymuszał modernizację warsztatów rzemieślniczych, fabryk i przedsiębiorstw handlowych. Niezbędne okazały się kredyty, a wówczas praktycznie nie istniała dostępna sieć banków. Operacje finansowe były skupione w większości w rękach kupców żydowskich pobierających wysokie opłaty. Wymuszało to tworzenie przez chrześcijańskich przedsiębiorców stowarzyszeń udzielających niskoprocentowanych pożyczek.

Władze państwowe zdawały sobie sprawę z potrzeby powstania organizacji finansowych dla drobnych kupców i rzemieślników. Minister finansów 13/25 kwietnia 1896 r. zatwierdził statut wzorcowy towarzystw pożyczkowo-oszczędnościowych, który nadawał mu także prawo wyłączności ich legalizacji. Miały one gromadzić składki i wkłady członkowskie oraz udzielać niskoprocentowanych pożyczek, a w wyjątkowych wypadkach mogły udzielać drobnych zapomóg. Organami towarzystw były zebrania ogólne członków oraz pochodzące z wyborów rada i zarząd. Rada miała kompetencje kontrolne, a zarząd był organem wykonawczym. W wielu wsiach i osadach istniały gminne kasy pożyczkowo-oszczędnościowe tworzone i nadzorowane przez administrację państwową. Generał-gubernator warszawski 30 grudnia 1898 r./ 11 stycznia 1899 r. ograniczył możliwość zakładania towarzystw do miast i wielkich osad, a zabronił we wsiach. Ich założyciele musieli posiadać majątek nieruchomy, ale nie mogli być chłopami²⁹.

²⁶ AGAD, KGGW, sygn. 2803; T. Olejnik, *Towarzystwa...*, s. 334.

²⁷ AGAD, KGGW, sygn. 2117.

²⁸ Tamże, sygn. 2117.

²⁹ Tamże, sygn. 6512.

Towarzystwa Pożyczkowo-Oszczędnościowe w Łukowie i Żelechowie zalegalizowano w 1902 r. z inicjatywy miejscowych drobnych kupców i rzemieślników³⁰.

Przemiany społeczno-ekonomiczne w drugiej połowie XIX w. prowadziły do polaryzacji majątkowej ludności. Stale rosła liczba ubogich. Mieszczanie polscy doprowadzili do zalegalizowania w 1901 r. Towarzystwa Pomocy Biednym w Łukowie, a w 1903 r. Towarzystwa Pomocy Biednym Chrześcijanom w Garwolinie, zgodnie ze statutem wzorcowym dla towarzystw dobroczynności w Królestwie Polskim z 10/22 czerwca 1897 r. zatwierdzonym przez ministra spraw wewnętrznych. Wkrótce, bo 16/28 czerwca tego samego roku przekazał on uprawnienia dotyczące zatwierdzania wnoszonych projektów statutów właściwym gubernatorom. Organami towarzystw były zarząd i zebranie ogólne członków, którzy dzielili się na pełnoprawnych rzeczywistych wnoszących składki w pełnej wysokości i honorowych powoływanych za szczególne zasługi dla organizacji oraz pozbawionych praw wyborczych wspierających płacących składki w niepełnej wysokości³¹.

Statut wzorcowy dla ochotniczych towarzystw pożarnych obowiązywał także w okresie liberalizacji. Ochotnicze Towarzystwo Pożarne w Parysowie powstało prawdopodobnie w 1906 r., w Maciejowicach w 1909 r.³², a w 1911 r. w Rykach³³. Istniała możliwość legalizacji ochotniczych straży w oparciu o tymczasowe przepisy o stowarzyszeniach i związkach z 1906 r. początkowo bez ograniczeń, a później tylko małych osadach i wsiach. Z inicjatywy właściciela ziemskiego i księdza katolickiego oraz chłopów zatwierdzono 19 sierpnia/1 września 1913 r. statut Wolnego Towarzystwa Pożarnego we wsi Tuchów (powiat łukowski). Prezesem jego zarządu wybrano ks. Kazimierza Levittoux³⁴.

Wybuch rewolucji w 1905 r. zaktywizował społecznie mieszkańców powiatów garwolińskiego i łukowskiego, szczególnie chłopów którzy byli do tego czasu bierni.

W okresie liberalizacji Polacy utworzyli liczne spółdzielnie spożywców. Pewną rolę w powstaniu ich miał antagonizm między Polakami a Żydami, bowiem kupcy wyznania mojżeszowego dominowali w handlu detalicznym. Potwierdza to uzasadnienie podania wniesionego w sierpniu 1905 r. o utworzenie spółdzielni w Garwolinie³⁵ oraz ograniczenie członkostwa do chrześcijan w statucie organizacji w Trzebieszowie (powiat łukowski)³⁶.

Ziemiańskie i dzierżawcy folwarków pod przywództwem księdza katolickiego z okolic miasta doprowadzili do zatwierdzenia 16/29 lipca 1908 r. Stowarzyszenia Spożywców "Zgoda" w Garwolinie³⁷. W Żelechowie rzemieślnicy z aptekarzem

³⁰ Tamże, sygn. 2803; APL, Chełmski Gubernialny Urząd do spraw Stowarzyszeń, sygn. 91; *Dwudziestopięciolecie...*, s. 3-5.

³¹ AGAD, KGGW, sygn. 2803, 6962.

³² Tamże, sygn. 2803; T. Olejnik, *Towarzystwo...*, s. 242.

³³ G. Pielacha, K. Pielacha, *100 lat...*, s. 7-11.

³⁴ APL, Siedlecki Gubernialny Urząd do spraw Stowarzyszeń (dalej: SGUds.Stow), sygn. 129.

³⁵ APL, Rząd Gubernialny Lubelski-Wydział Administracyjny-Referat I inspektorsko-nadzorczy (dalej: RGL-Adm I), sygn. 1913:278.

³⁶ Tamże, sygn. 1913:251.

³⁷ Tamże, sygn. 1913:278.

byli założycielami spółdzielni zarejestrowanej 30 czerwca/13 lipca 1908 r.³⁸, szewcy 10/23 stycznia 1912 r.³⁹, a wierni parafii rzymskokatolickiej z jej proboszczem 12/25 lutego 1913 r.⁴⁰ Mieszkańcy miasta i okolic utworzyli Stowarzyszenie Spożywców w Łukowie, które zalegalizowano 10/23 sierpnia 1910 r.⁴¹

Spółdzielnie zakładali także mieszkańcy osad, głównie osoby wykonujący wolne zawody, rzemieślnicy i urzędnicy, przy wsparciu okolicznych ziemian i dzierżawców majątków ziemskich. Statut Stowarzyszenia Spożywców w Serokomli zatwierdzono 15/28 maja 1907 r.⁴², "Przyszłość" w Rykach 16/29 lipca 1907 r.⁴³, w Stoczku 26 czerwca/7 lipca 1910 r.⁴⁴, w Kocku 29 września/12 października 1911 r.⁴⁵, w Łaskarzewie 22 czerwca/5 lipca 1912 r.⁴⁶, w Osiecku 31 lipca/13 sierpnia 1912 r.⁴⁷, w Sobieniach Jeziorach 9/22 stycznia 1913 r.⁴⁸, w Adamowie 10/23 stycznia 1913 r.⁴⁹ i Łysobykach 24 lipca/6 sierpnia 1913 r.⁵⁰ Skupiały one poza mieszkańcami osad, także osoby z okolicznych wsi. Prezesem zarządu spółdzielni w Rykach był lekarz Franciszek Kowalski (1913), w Serokomli - ks. Ignacy Romański (1907-1910), a w Sobieniach Jeziorach hr. Franciszek Jezierski (1913). Do organizacji w Stoczku należało w latach 1912-1913 od 141 do 171 członków.

W powiecie garwolińskim chłopi byli założycielami Stowarzyszeń Spożywczych we wsiach: Trojanów zalegalizowane 15/28 września 1909 r.⁵¹, Kozice 29 października/11 listopada 1909 r.⁵², Dębe Małe⁵³ i Siedzów⁵⁴ jednocześnie 28 lutego/13 marca 1911 r., Warszewice 11/24 marca 1911 r.⁵⁵, Kościeliska Nowe 29 czerwca/12 lipca 1911 r.⁵⁶, Nowodwór⁵⁷ i Sobieszyn⁵⁸ jednocześnie 13/26 lutego 1912 r., Sobolew 13/26 września 1912 r.⁵⁹, Pilawa 9/22 stycznia 1913 r.⁶⁰, Zasiadały 18/31 marca 1913 r.⁶¹ i Stawy 1/14 lutego 1914 r.⁶² Obok siedziby spółdzielni obejmowały swym

³⁸ Tamże, sygn. 1913:275.

³⁹ Tamże, sygn. 1913:181.

⁴⁰ Tamże, sygn. 1913:286.

⁴¹ Tamże, sygn. 1913:252.

⁴² Tamże, sygn. 1913:210.

⁴³ Tamże, sygn. 1913:274.

⁴⁴ Tamże, sygn. 1913:185.

⁴⁵ Tamże, sygn. 1913:254.

⁴⁶ Tamże, sygn. 1913:283.

⁴⁷ Tamże, sygn. 1913:284.

⁴⁸ Tamże, sygn. 1913:285.

⁴⁹ Tamże, sygn. 1913:259.

⁵⁰ Tamże, sygn. 1913:173.

⁵¹ Tamże, sygn. 1913:276.

⁵² Tamże, sygn. 1913:277.

⁵³ Tamże, sygn. 1913:279.

⁵⁴ Tamże, sygn. 1913:280.

⁵⁵ Tamże, sygn. 1913:281.

⁵⁶ Tamże, sygn. 1913:282.

⁵⁷ Tamże, sygn. 1913:287.

⁵⁸ Tamże, sygn. 1913:289.

⁵⁹ Tamże, sygn. 1913:172.

⁶⁰ Tamże, sygn. 1913:288.

⁶¹ Tamże, sygn. 1913:180.

⁶² Tamże, sygn. 1914:62.

zasięgiem okoliczne wsie. Grupę chłopów w Kościeliskach wsparł ksiądz katolicki. Prezesami zarządów organizacji byli w Dębem Małym - Antoni Kozak (1911), a w Sobolewie - ks. Bolesław Frydrychiewicz (1912-1913), ziemianin Antoni Daszkiewicz (1913-1914) i K. Roszkowski (1914).

W powiecie łukowskim chłopci doprowadzili do utworzenia Stowarzyszeń Spożywców we wsiach: Trzebieszów 4/17 lipca 1909 r.⁶³, Wola Gułowska 23 września/6 października 1910 r.⁶⁴, Liskierz 20 grudnia 1912 r./2 stycznia 1913 r.⁶⁵, Ciechomin Włociański 16/29 stycznia 1913 r.⁶⁶, Róża 4/17 marca 1913 r.⁶⁷, Helenów⁶⁸ i Wola Osowińska⁶⁹ jednocześnie 22 marca/4 kwietnia 1913 r., Wilczyńska 18/31 marca 1913 r.⁷⁰, Podosie 2/15 czerwca 1913 r.⁷¹, Ulan 12/25 lipca 1913 r.⁷², Ciężkie 31 lipca/13 sierpnia 1913 r.⁷³, Wojcieszków 12/25 września 1913 r.⁷⁴, Dminin "Jedność"⁷⁵ i Toczyska⁷⁶ jednocześnie 20 września/3 października 1913 r., Świder⁷⁷ i Wola Mysłowska "Handel"⁷⁸ jednocześnie 30 listopada/13 grudnia 1913 r., Mysłów 20 grudnia 1913 r./2 stycznia 1914 r.⁷⁹, Jamielnik Nowy 2/15 stycznia 1914 r.⁸⁰, Jedlanka 30 stycznia/12 lutego 1914 r.⁸¹, Kamień 6/19 lutego 1914 r.⁸², Gózd 28 lutego/13 marca 1914 r.⁸³, Krynka⁸⁴ i Stanin⁸⁵ jednocześnie 11/24 marca 1914 r. Grupy chłopów w Ulanowie, Woli Gułowskiej i Woli Osowińskiej wsparli ziemianie, a w Staninie - ksiądz katolicki. Prezesem zarządu spółdzielni w Trzebinowie był Aleksander Załuska (1909), a w Woli Gułowskiej - Antoni Górski (1911).

Wobec dążeń do zakładania spółdzielni pracy władze państwowe chciały unormować zasady ich tworzenia i działania. Minister finansów 27 maja/9 czerwca 1902 r. wydał rozporządzenie o spółdzielniach pracy, a 30 września/13 października 1904 r. ich statut wzorcowy. Organami spółdzielni były zebrania ogólne członków, zarząd i komisja rewizyjna. Prawo do ich legalizacji zostało przekazane właściwym gubernatorom.

⁶³ Tamże, sygn. 1913:251.

⁶⁴ Tamże, sygn. 1913:253.

⁶⁵ Tamże, sygn. 1913:258.

⁶⁶ Tamże, sygn. 1913:255.

⁶⁷ Tamże, sygn. 1913:260.

⁶⁸ Tamże, sygn. 1913:257.

⁶⁹ Tamże, sygn. 1913:162.

⁷⁰ Tamże, sygn. 1913:256.

⁷¹ Tamże, sygn. 1913:164.

⁷² Tamże, sygn. 1913:261.

⁷³ Tamże, sygn. 1913:167.

⁷⁴ Tamże, sygn. 1913:166.

⁷⁵ Tamże, sygn. 1913:168.

⁷⁶ Tamże, sygn. 1913:177.

⁷⁷ Tamże, sygn. 1913:188.

⁷⁸ Tamże, sygn. 1913:189.

⁷⁹ Tamże, sygn. 1913:201.

⁸⁰ Tamże, sygn. 1913:204.

⁸¹ Tamże, sygn. 1914:53.

⁸² Tamże, sygn. 1913:207.

⁸³ Tamże, sygn. 1914:86.

⁸⁴ Tamże, sygn. 1914:92.

⁸⁵ Tamże, sygn. 1914:89.

Rzemieślnicy polscy od wiosny 1914 r. starali się o zatwierdzenie statutu Spółdzielni Pracy Budowniczych we wsi Domaszewica (powiat łukowski), które nastąpiło dopiero 3/16 kwietnia 1915 r.⁸⁶

Rozwój ekonomiczny w okresie liberalizacji spowodował tworzenie nowych organizacji kredytowych. W 1907 r. powstało Towarzystwo Pożyczkowo-Oszczędnościowe w Łaskarzewie⁸⁷.

Cesarz 1/13 maja 1872 r. wyraził zgodę na statut wzorcowy towarzystw wzajemnego kredytu, który zatwierdził 31 maja/12 czerwca tego samego roku komitet ministrów. Ich członkami mogli być właściciele nieruchomości lub papierów wartościowych, które stanowiły zabezpieczenie pożyczek⁸⁸. Skupiały one średnich i większych przedsiębiorców. Towarzystwo Wzajemnego Kredytu w Łukowie zarejestrowało w 1910 r. minister finansów. W latach 1913-1914 należało do niego od 274 do 301 członków. Towarzystwo Wzajemnego Kredytu w Żelechowie utworzono w 1912 r. W latach 1913-1914 zrzeszało ono od 67 do 103 osób⁸⁹.

Panujący w rolnictwie kryzys, przejawiający się gwałtownym spadkiem cen jego produktów, skłaniał właścicieli majątków ziemskich do tworzenia rolniczych spółek handlowych (syndykatów) i towarzystw rolniczych o charakterze zawodowo-oświatowym o zasięgu gubernialnym. Syndykaty były spółkami udziałowymi prowadzącymi handel hurtowy płodami rolnymi, sprzedającymi do ich produkcji narzędzia, maszyny i nawozy oraz udzielającymi kredytów.

Większość ziemian z powiatów garwolińskiego i łukowskiego należało do powstałego w 1899 r. gubernialnego syndykatu rolniczego w Siedlcach. Dopiero w okresie liberalizacji powstały na obszarze guberni okręgowe towarzystwa rolnicze o charakterze zawodowo-oświatowym. Okręgowe Towarzystwa Rolnicze w Garwolinie⁹⁰ i wsi Sobieszyn⁹¹ zalegalizowano z inicjatywy właścicieli majątków ziemskich jednocześnie 5/18 maja 1907 r., a w Łukowie 27 lutego/11 marca 1908 r.⁹² Organizacja w Garwolinie obejmowała swym zasięgiem większość powiatu garwolińskiego, w Sobieszynie części powiatów garwolińskiego i łukowskiego, a w Łukowie - powiatów garwolińskiego, łukowskiego i radzyńskiego. Północno-wschodnie skrawki powiatu garwolińskiego należały do Okręgowego Towarzystwa Rolniczego w Siedlcach. Prezesami towarzystw byli: garwolińskiego - Antoni Daszewski (1912), łukowskiego - Stanisław Lewicki (1912), a sobieszynskiego Stanisław Leśniewski (1907-1908) i Stanisław Janicki (1912).

⁸⁶ Tamże, sygn. 1914:120.

⁸⁷ AGAD, KGGW, sygn. 2803.

⁸⁸ *Zbiór praw. Postanowienia i rozporządzenia rządu w guberniach Królestwa Polskiego obowiązujące, wydane po zniesieniu w 1871 roku urzędowego dziennika Praw Królestwa Polskiego*, t. 2, wyd. W. Wyziński, Warszawa 1875, nr 22, s. 185-191.

⁸⁹ *Rocznik statystyczny Królestwa Polskiego. Rok 1913*, oprac. W. Grabski, Warszawa 1914, s. 188-189; *Rocznik statystyczny Królestwa Polskiego. Rok 1914*, oprac. W. Grabski, Warszawa 1915, s. 157-158.

⁹⁰ AGAD, KGGW, sygn. 2803; APLub, SGUds.Stow, sygn. 6; „Rocznik Centralnego Towarzystwa Rolniczego w Królestwie Polskim za rok 1912”, t. 5, Warszawa 1913, s. 314; S. Dzieciółowski, *Centralne Towarzystwo Rolnicze w Królestwie Polskim i jego polityka agrarna 1906-1918*, Warszawa 1981, s. 82-83.

⁹¹ APL, SGUds.Stow, sygn. 12; „Rocznik...”, s. 351; S. Dzieciółowski, *Centralne...*, s. 82-83.

⁹² AGAD, KGGW, sygn. 6676, 7202; APL, SGUds.Stow, sygn. 10; „Rocznik...”, s. 211, 355; S. Dzieciółowski, *Centralne...*, s. 82-83.

Przeżywające kryzys rolnictwo skłaniało chłopów i ziemian do zakładania lokalnych organizacji. Zawierano umowy notarialne tworzące rolnicze spółki udziałowe. Dopiero tymczasowe przepisy o stowarzyszeniach i związkach stały się podstawą rejestracji kółek rolniczych w formie przyjęcia do wiadomości ich powstania przez władze lub zatwierdzenia statutu, co nadawało im osobowość prawną. Miały one: pomagać w kupowaniu kwalifikowanych nasion i środków produkcji oraz sprzedaży płodów rolnych, prowadzić działania oświatowe (odczyty, pogadanki, wycieczki), zakładać po uzyskaniu dodatkowej zgody sklepy, biblioteki i czytelnie. Ich organami były zebranie ogólne członków, zarząd i komisja rewizyjna. W większości przypadków zainteresowani wykorzystywali drukowane projekty statutów aprobowane przez władze.

Okręgowe Towarzystwo Rolnicze w Garwolinie utworzyło Kółka Rolnicze prawdopodobnie o charakterze oddziałów we wsiach Całowanie i Trojanów zalegalizowane jednocześnie 6/19 sierpnia 1907 r., Siedziów 29 grudnia 1910 r./11 stycznia 1911 r., a także w Maciejowicach 1/14 sierpnia 1912 r. Kółko w Całowaniu działało do 1910 r. i zostało zlikwidowane 22 grudnia 1911 r./4 stycznia 1912 r. z powodu wystąpienia członków⁹³. W 1912 r. do organizacji w Maciejowicach należało 59 członków, w jej prezesem był urzędnik państwowy Henryk Skorupa⁹⁴.

W powiecie garwolińskim utworzono także samodzielne organizacje, które należały do towarzystwa okręgowego w Garwolinie. Kółko Rolnicze we wsi Celejów "W Jedności Siła" z siedzibą we wsi Wilga zalegalizowano 12/25 września 1906 r.⁹⁵, a w Kępie Celejowskiej "Nadwiślańskie" 30 stycznia/12 lutego 1914 r.⁹⁶ Do powstania organizacji w Celejowie przyczynili się ziemianie, a Kępie Celejowskiej chłopci. Do kółka w Celejowie w 1912 r. należało 80 członków, a prezesami jej zarządu byli ziemianin Jan Łaski (1906) i chłop Jan Pióro (1912). Nie powiodła się w 1914 r. próba utworzenia kółka we wsi Kołczew⁹⁷. Nie jest znany charakter i daty powstania organizacji w Gończycach i Zawadach⁹⁸.

Do towarzystwa okręgowego w Łukowie należały Kółka Rolnicze we wsiach Trzebieszów zarejestrowane 5/18 maja 1907 r.⁹⁹, Tuchowicz (powiat łukowski) "Nadzieja" 29 września/12 października 1910 r.¹⁰⁰ i Miastków Kościelny (powiat łukowski) 12/25 czerwca 1913 r.¹⁰¹ Ich założycielami byli ziemianie i chłopci. Pierwszym prezesem zarządu organizacji trzebieszowskiej wybrano Franciszka Szydłowskiego.

W towarzystwie okręgowym w Sobieszynie były zrzeszone Kółka Rolnicze we wsiach Wola Gułowska zalegalizowane 9/22 lipca 1909 r.¹⁰² i Białobrzegi (powiat

⁹³ APL, SGUds.Stow, sygn. 6.

⁹⁴ „Rocznik...”, s. 453.

⁹⁵ AGAD, KGGW, sygn. 2803; APL, SGUds.Stow, sygn. 36; *Rocznik...*, s. 453.

⁹⁶ APL, RGL-Adm I, sygn. 1913:210.

⁹⁷ Tamże, sygn. 1914:110.

⁹⁸ *Rocznik...*, s. 175, 429.

⁹⁹ APL, SGUds.Stow, sygn. 13.

¹⁰⁰ Tamże, sygn. 15.

¹⁰¹ APL, RGL-Adm I, sygn. 1914:109.

¹⁰² APL, SGUds.Stow, sygn. 16.

lukowski) 21 maja/3 czerwca 1913 r.¹⁰³ Ich założycielami byli chłopci. Niewiele wiadomo o organizacjach powstałych w Stężycy i wsi Zalesie (powiat lukowski)¹⁰⁴.

Kółko Rolnicze "Nadzieja" w Żelechowie zatwierdzono 10/23 września 1912 r. z inicjatywy ziemian i mieszczan. W 1912 r. należało do niego 130 członków, a prezesem jego zarządu był ks. Karol Żebrowski¹⁰⁵. Zrzeszone ono było w siedleckim towarzystwie okręgowym.

Produkcja mleka krowiego oraz handel nim i jego przetworami były jednymi ze sposobów poprawy dochodowości przeżywającego kryzys rolnictwa. Zainteresowanie tworzeniem struktur skupiających hodowców pojawiło się w Kongresówce na początku XX w. najpierw wśród właścicieli ziemskich, a później chłopów. Wobec rosnącego zainteresowania tworzeniem spółdzielni Zarząd Główny Reform Rolnych i Rolnictwa opracował w 1912 r. statut wzorcowy stowarzyszeń mleczarskich, na podstawie którego zatwierdzał je. Spółdzielnie Mleczarskie zalegalizowano w powiecie lukowskim w Stoczku 29 marca/11 kwietnia 1914 r. z inicjatywy ziemianina oraz wsiach Liskierz 28 lutego/13 marca 1914 r. - chłopów i Gościewicz 29 marca/11 kwietnia 1914 r. - właścicieli ziemskich¹⁰⁶.

Na początku XX w. postępowała polaryzacja majątkowa ludności, rosła liczba ubogich. Z inicjatywy mieszczan polskich zatwierdzono 22 grudnia 1910 r./4 stycznia 1911 r. Rzymskokatolickie Towarzystwo Pomocy Biednym w Łukowie¹⁰⁷. Mieszczanie wyznania mojżeszowego doprowadzili do zarejestrowania 10/23 października 1911 r. Towarzystwa Udzielania Pomocy Chorym Żydom "Ezra Chojlim" w Żelechowie. W 1912 r. należało do niego 191 członków, a prezesem zarządu był M. Zigler¹⁰⁸. Działające w Siedlcach Towarzystwo Dobroczynne "Pomoc w Nadzwyczajnych Wypadkach" utworzyło swe oddziały w 1911 r. w Łukowie i w 1912 r. w Garwolinie. Na czele filii garwolińskiej stał Matys Kajman (1912-1913), a lukowskiej Icek Lejbowicz (1911, 1914), Borys Gastman (1911), Jankiel Hajt (1912-1913)¹⁰⁹.

Liberalizacja umożliwiła tworzenie legalnych organizacji mających zakładać i prowadzić różne typy oraz rodzaje placówek oświatowych z uwagi na słabą sieć szkół rządowych i prywatnych. Szczególną wagę przywiązywano do szkół powszechnych i kursów dla analfabetów dorosłych, pragnąc w ten sposób nie tylko szerzyć oświatę elementarną, ale także kształtować świadomość narodową warstw niższych. Celem ogólnokrajowej Polskiej Macierzy Szkolnej w Warszawie było zakładanie: przedszkoli, szkół elementarnych, średnich i wyższych, kursów dla analfabetów dorosłych, domów ludowych, szkół przedszkolanki oraz seminariów nauczycielskich. Początkowo stowarzyszenie miało charakter ponadpartyjny, skupiając narodowych demokratów, postępowych demokratów i socjalistów, ale wkrótce zdominowali ją endecy. Gubernator siedlecki sprzeciwił się 12/25 sierpnia 1906 r.

¹⁰³ APL, RGL-Adm I, sygn. 1914:109.

¹⁰⁴ *Rocznik...*, s. 178.

¹⁰⁵ APL, SGUds.Stow, sygn. 14.

¹⁰⁶ AGAD, KGGW, sygn. 7087.

¹⁰⁷ APL, SGUds.Stow, sygn. 116.

¹⁰⁸ Tamże, sygn. 126.

¹⁰⁹ Tamże, sygn. 123.

powstaniu oddziałów Polskiej Macierzy Szkolnej na zarządzanym obszarze. Jednak 15/28 września tego samego roku generał-gubernator warszawski stwierdził, że organizacja może tworzyć filie na obszarze całej Kongresówki. Zarząd Główny utworzył oddziały w powiecie garwolińskim: 16/29 września 1906 r. w Garwolinie, Żelechowie, Osiecku, Parysowie i Sobieniach Jeziorach i wsi Trojanów; 6/19 października 1906 r. wsi Sobieszyn; 23 października/5 listopada Maciejowicach; 8 grudnia 1906 r. Stężycy i 23 stycznia/5 lutego 1907 r. Rykach; oraz powiecie łukowskim: 16/29 września 1906 r. w Łukowie, 23 października/5 listopada 1906 r. Kocku i 3/16 marca 1907 r. wsi Baczków. Upadek rewolucji umożliwił władzom państwowym likwidację organizacji działającej na rzecz wzmocnienia świadomości narodowej i dążeń niepodległościowych. Generał-gubernator warszawski 1/14 grudnia 1907 r. zawiesił działalność Macierzy z powodu stanu wojennego, a 1/14 marca 1908 r. zlikwidował ją uzasadniając, że zorganizowała sieć szkół elementarnych i wkroczyła w kompetencje Ministerstwa Oświaty Ludowej¹¹⁰.

W okresie liberalizacji dużą uwagę przywiązywano do oświaty pozaszkolnej, adresowanej do dorosłych analfabetów lub posiadających jedynie wiedzę elementarną. Realizowano przez nią postulaty pozytywistyczne dotyczące oświaty powszechnej, a także wpływano na ich świadomość społeczną i narodową. Głównie z inicjatywy Polaków i zasymilowanych Żydów, naukowców i osób wykonujących wolne zawody o przekonaniach postępowo-demokratycznych zarejestrowano ogólnokrajowe Stowarzyszenie Kursów dla Analfabetów Dorosłych w Warszawie, które miało także urządzać odczyty, pogadanki i wycieczki oświatowe. W organizacji występowały także wpływy socjalistów. Jej oddział powstał 20 listopada/3 grudnia 1906 r. w Rykach. Podczas rewizji żandarmeria znalazła w siedzibie oddziału kieleckiego broń i materiały wybuchowe. W następstwie generał-gubernator warszawski zamknął 6/19 października 1908 r. całe towarzystwo¹¹¹.

Postępowi demokraci, Polacy i zasymilowani Żydzi, byli założycielami Towarzystwa Kultury Polskiej w Warszawie, które miało propagować kulturę i oświatę w Królestwie Polskim. Jego oddziały założono w Garwolinie 23 lutego/8 marca 1907 r., Rykach (?) i wsi Sobolew (powiat garwoliński) 13/26 października 1907 r. Dwie ostatnie filie uległy samolikwidacji 30 grudnia 1909 r./12 stycznia 1910 r. z powodu braku członków. Obok postępowych demokratów w towarzystwie występowały wpływy socjalistów, prowadzących walkę o dominację. Jej swoistym następstwem było uchwalenie na posiedzeniu sekcji etnicznej rezolucji o bojkocie ekonomicznym Żydów i polonizacji miast. Władze wykorzystały konflikt i 11/24 lutego 1913 r. zamknęły organizację, a 18/31 maja tego samego roku zlikwidowały¹¹².

¹¹⁰ AGAD, KGGW, sygn. 2714, 2723, 2803; APL, SGUds.Stow, sygn. 98; Archiwum Państwowe w Warszawie (dalej: APW), Warszawski Gubernialny Urząd do spraw Stowarzyszeń (dalej: WGUds.Stow), sygn. 4; Zob. J. Stemler, *Polska Macierz Szkolna. Szkic historyczno-sprawozdawczy z 20. lecia działalności 1905-1925*, Warszawa 1926, s. 34.

¹¹¹ APW, WGUds.Stow, sygn. 2; Zob. J. Miąso, *Stowarzyszenie Kursów dla Analfabetów Dorosłych (1905-1908)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1961, nr 4.

¹¹² AGAD, KGGW, sygn. 2804; APW, WGUds.Stow, sygn. 171, 172; Zob. J. Miąso, *Uniwersytet dla Wszystkich*, Warszawa 1960, s. 117-123.

Miejscowy rabin z grupą wiernych doprowadził do zalegalizowania 28 stycznia/10 lutego 1913 r. Towarzystwa Dobroczynnego "Cheder Hinom" w Żelechowie, którego celem było założenie bezpłatnego chederu (żydowskiej elementarnej szkoły religijnej)¹¹³.

Obok organizacji bezpośrednio uczestniczących w rozwoju oświaty powoływano do życia wspierające materialnie licznie powstające szkoły prywatne, które borykały się z trudnościami ekonomicznymi. Z inicjatywy mieszczan polskich zatwierdzono 4/17 września 1910 r. statut Towarzystwa Pomocy Szkolnej Prywatnej Czteroklasowej Szkoły Handlowej Władysława Skupa w Łukowie¹¹⁴.

Na początku XX w. panowało przekonanie, że upowszechnienie języka esperanto pozwoli rozwijać kontakty międzyludzkie w duchu równości na gruncie tego sztucznego języka. Oddział w Łukowie ogólnokrajowego Polskiego Towarzystwa Esperanckiego w Warszawie powstał 14/27 stycznia 1910 r.¹¹⁵

Żony właścicieli ziemskich związanych z Centralnym Towarzystwem Rolniczym i politycznie z endecją były założycielkami Towarzystwa Zjednoczonych Ziemianek w Warszawie działającego w całym Królestwie Polskim. Stawiało ono sobie za cel uaktywnienie kobiet ze wszystkich warstw społecznych mieszkających na wsi w działalności oświatowej i wychowawczej oraz życiu społecznym i ekonomicznym. Zarząd główny stowarzyszenia utworzył oddziały w: Garwolinie 28 czerwca/11 lipca 1907 r., Łukowie 5/18 stycznia 1908 r., wsi Wilga (powiat garwoliński) 28 czerwca/11 lipca 1908 r., Sobieniach Jeziorach 30 kwietnia/13 maja 1910 r. i Żelechowie 24 czerwca/7 lipca 1913 r.¹¹⁶

Wśród mieszczan polskich pojawiło się zainteresowanie działalnością kulturalną. Powołali oni do życia organizację, której celem było prowadzenie amatorskich kółek muzycznych i teatralnych. Statut Towarzystwa Miłośników Sztuki Scenicznej i Muzyki w Żelechowie zatwierdzono 31 maja/13 czerwca 1913 r.¹¹⁷

Z powodu zacofania społeczno-ekonomicznego powiatów garwolińskiego i łukowskiego legalnych organizacji społecznych powstało stosunkowo mało. W latach 1881-1914 na ich obszarze zarejestrowano co najmniej 91 samodzielnych organizacji i 20 oddziałów stowarzyszeń o szerszym zasięgu, w większości ogólnokrajowym z siedzibą zarządu głównego w Warszawie. Najwięcej wśród nich było: spółdzielni spożywców - 50, organizacji rolniczych - 19, towarzystw pożarnych - 7 oraz stowarzyszeń oświatowych - 2 i ich oddziałów - 15. W okresie ograniczania życia społecznego (do 1894) utworzono tylko 3 organizację, a w okresie regulowania (1894-1906) - 6, a liberalizacji (1906-1914) - 82 i 20 oddziałów. Spośród samodzielnych organizacji: 80 powołali do życia Polacy, 2 - Żydzi, 1 - Rosjanie, a o 8 - brak danych. W powiecie garwolińskim założono 44 samodzielne organizacje, w tym w Garwolinie - 3, Żelechowie - 9, osadach - 11 i wsiach - 21; a łukowskim - 47, w tym: 9 w Łukowie, 6 w osadach i 32 we wsiach. Oddziałów stowarzyszeń o szerszym zasięgu działania

¹¹³ APL, SGUds.Stow, sygn. 127.

¹¹⁴ Tamże, sygn. 100.

¹¹⁵ APW, WGUds.Stow, sygn. 374.

¹¹⁶ APL, SGUds.Stow, sygn. 51, 57; APW, WGUds.Stow, sygn. 219.

¹¹⁷ APL, SGUds.Stow, sygn. 108.

powstało 15 w powiecie garwolińskim i 5 w łukowskim. Pierwsze stowarzyszenia zakładali polscy mieszcianie i rosyjscy urzędnicy państwowi. Wybuch rewolucji w 1905 r. zaktywizował społecznie chłopów. Władze państwowe ograniczały życie społeczne Polaków. Podobnie jak w całej Kongresówce zlikwidowały one oddziały Polskiej Macierzy Szkolnej, Stowarzyszenia Kursów dla Analfabetów Dorosłych i Towarzystwa Kultury Polskiej. Ograniczona aktywność wyznawców judaizmu w legalnym życiu społecznym była uwarunkowana realizowaniem celów kulturalnych, oświatowych i dobroczynnych przez skupiające ich okręgi bożnicze.

Summary

Legal social organizations in Garwolin and Łuków counties until 1914

Until the first half of the 19th century, parish churches and synagogue districts were additionally the centres of social life in towns, villages and settlements of the Polish Kingdom. Enfranchisement of peasantry in 1864 completed the process of granting full rights to that social group in Congress Poland. They became social life participants alongside other classes. The general increase in population as well as a permanent growth of income and education level in the second half of the 19th century, made churches and religious circles lose its former social dimension. Various associations began to appear. Due to social and economic backwardness in Garwolin and Łuków counties, legal social organizations sprang up not so early. In 1881-1914, across the two counties there were registered at least 91 independent organizations and 20 large-scale associations, mainly national ones with the head office in Warsaw. That list included: 50 consumer cooperatives, 19 agricultural organizations, 7 volunteer fire brigades, 2 educational associations with their 15 branches. In the period of limiting social life (up to 1894) only 3 organizations were set up, in the regulating period (1894-1906) – 6 establishments, and the in liberalization era (1906-1914) – 82 organizations and 20 branches. Among the independent entities there were 80 established by Poles, 2 by Jews, 1 by Russians and 8 are of unknown origin. In the Garwolin county there were 44 independent organizations and 15 branches whereas in the Łuków county 47 and 5 respectively. The first associations were founded by Polish townspeople and Russian government officials. The outbreak of revolution in 1905 encouraged peasants to participate in public life. The national authorities imposed restrictions on Poles' social life. Just as in the whole Congress, they liquidated branches of the Polish Educational Society, Associations of Courses for Adults Illiterate and the Society of Polish Culture. Jews' limited participation in legal society resulted from cultural, educational and charitable activity of their religious communities.